

Мaja АНГЕЛОВСКА-ПАНОВА

**„ТАЈНАТА КНИГА“ НА БОГОМИЛИТЕ:
КУЛТУРОЛОШКО-ИСТОРИСКА
РЕТРОСПЕКТИВА**

- s u m m a r y -

The Secret Book or in an original form *The questions of John, the apostle and evangelist, at a secret supper in the kingdom of heaven, about the governance of this world, about its ruler, and about Adam* (Ioannis et Apostoli et Evangelistae Interrogatio in coena sancta regni coelorum de ordinatione mundi et de Principe et de Adam) represents one of the most important creations of the medieval apocryphal literature with authentic Bogomil articulation. It was kept in two Latin version which originated from XII and from XIV century.

The contents of the text refers to the dualism, cosmological, eschatological and soteriological components as a fundamental postulates of the Bogomil teaching. It is supposed that *The Secret Book* was created at the period from the end of XI and the beginning of XII century, when the Bogomilism experienced its biggest rise in sense of evolution of the theological thought, cultural aspect and the dispersion of the movement on a wider geographical space.

A new approach towards writings in the medieval literature was introduced with the conception of *The Secret Book*, where canonical motifs are subject to a philosophical opinion and to an additional literary adaptation. As a specific kind of literature in which one religious system contrasts another, in this case the Bogomil against the official, *The Secret Book* is very close to the Book of Revelation.

Една од повеќето особености на богомилството претставува и неговиот културолошки феномен проследен преку интегралното имплементирање на филозофските аспекти на учењето, книжевните

состави со оригинален богомилски статус и оние со интерполација, како и преку одразот на богомилството во македонскиот и воопшто во балканскиот фолклор.

Во тој контекст, книжевно-творечката активност на богомилите имала приоритено значење, меѓу другото, и поради фактот што книжевните состави претставувале своевидна програма за суштината на учењето, но и непосреден механизам за дисперзија на ереста на пошироко географско рамниште.

Типичен пример за книжевно-еретичка трансмисија претставува *Тајнаџа книга* во литературата позната и под насловот *Јованово* или *Лажно Евангелие*. Зачувана е во две латински верзии Каркасонска од XII век, идентификувана во Архивата на инквизицијата во Каркасон, Франција и Виенска со потекло од XIV век. Последниот ракопис го содржи целосниот наслов на делото, кој гласи: *Исџрашување на Јован, аџосџол и евангелисџи, на свеџаџа вечера на царсџивоџо небесно за уџравувањеџо на свеџоџи, за Седржџиџелоџи и за Адам*. (Ioannis et Apostoli et Evangelistae Interrogatio in coena sancta regni coelorum de ordinatione mundi et de Principe et de Adam).¹ Компаративната анализа на ракописите укажува на фактот дека станува збор за едно исто дело, со извесни разлики во подробностите и јазикот, што ја зголемува веројатноста потеклото на оригиналот да се поврзе со друго јазично подрачје, и тоа според две одделни верзии.² Повеќето од истражувачите сметаат дека оригиналниот текст на *Тајнаџа книга* потекнува од јужно-словенските средини,³ наспроти Б.Хамилтон и М. Барбер, коишто во поново време ја промовираат тезата за грчко потекло на *Тајнаџа книга*, продуцирана од најтесното опкружување на попот Василиј во почетокот на XII век. Но, верзијата што Назариј (филиус мајор во рамките на катарските комуни) ја пренел во Италија за своите мисионерски цели, во согласност со податоците од Анселмо Александриски, напишана на лош латински јазик, според овие истражувачи, претставува превод од старословенски текст.⁴

¹ За ракописите и изданијата на *Тајнаџа книга* види: Иванов, Иордан: *Боџомилски книџи и леџенди* (фототипно издание), Софија 1970, 60.

² *Ibid.*, *Боџомилски книџи и леџенди*, 60.

³ Иванов, Иордан: *Боџомилски книџи и леџенди*, стр.66; Велчев, Велчо: "Кџм идеино-творческата проблематика на богомилската книжнина", *Език и литература*, 2. Софија 1962, 17-18; Георгиев, Емил: *Лџиџераџура на изосџпрени борби в средновековна Бџлџария*, Софија 1966, 181.

⁴ Hamilton, Bernard: *Wisdom from the East. Heresy and Literacy 1000-1530*, Cambridge 1994, 53-56; Barber, Malcolm: *The Cathars. Dualist Heretics in Languedok in the High Middle Ages*. Longman 2000, 83; Roach, Andrew: *The Devil's World. Heresy and Society 1100-1300*, Longman 2005, 121.

Определбата на оригиналната јазична провениенција на *Тајната книга* и нејзиното хронолошко датирање е во директна зависност од изворниот материјал, којшто во конкретниот случај третира податоци единствено за латинскиот превод. Несомнено е дека потребата од постоење латински превод се поврзува со мисионерската дејност на Назариј во Ломбардија, чија основна цел била распространување на богомилските идеи меѓу приврзаниците на катаризмот. *Тајната книга* била преведена на латински јазик најверојатно во средината на XII век, зашто веќе во 1170 година Назариј презентирал дел од нејзината содржина пред своите слушатели. Имено, тоа е директно потврдено кај Рајнериј Сакони, поранешен приврзаник на катарите, кој подоцна преминал во редот на Домениканците, а во периодот од 1254 до 1259 година бил инквизитор во Ломбардија. Во неговото дело под наслов *Изложување на браќајќи Рајнериј од редот на браќајќи иројоведници, за катарите и за бедниците од Лион* (*Summa fratris Raynerii de ordine fratrum praedicatorum, de Catharis et pauperibus de Lugduno*), се истакнува: „Навистина Назариј, нивниот епископ и најстар раководител, пред мене и пред многумина други кажал дека блажената Богородица била ангел и дека Христос не примил човечка природа, туку ангелска природа или небесно тело“ (*Nazarius vero quondam eorum episcopus et antiquissimus coram me et multis aliis dixit quod beata Virgo fuit angelus et quod Christus non assumsit naturam humanam sed angelicam sive corpus caeleste*).⁵

Првиот впечаток при анализа на *Тајната книга* како извонредно респектирано дело во богомилските средини секако е формата на презентирање на дуализмот, космогониско-есхатолошките и сотиролошките компоненти како фундаментални постулати на апостазичното учење. Имено, во делото апостол Јован ја предизвикува беседата, поставувајќи му прашања на Исус, чии одговори не се предадени директно од него, туку со посредство на Јован. Почетната сцена претставува воведување на читателот во евангелскиот расказ за Тајната вечера, при што Јован, потпрен на градите на Исус, прашува: „Господе, кој ќе те предаде“? На што следува одговорот: „Оној што ќе ја потопи раката во чинијата, во него ќе влезе Сатаната и тој ќе ме предаде“ (*Domine, quis tradet te? Et Dominus dixit mihi: qui intinxerit manum in catino, et introibit in eum Sathanas, ille tradet me*).⁶ Уште на самиот почеток доаѓа до израз диференцијацијата на двете основни начела - добро и зло,

⁵ ЛИБИ, т. IV, София 1981, 177.

⁶ Ibid., 111.

олицетворени во ликот на Исус и на Сатаната, што, секако, претставува пандан на богомилскиот умерен дуализам.

Дејствието на апокрифот почнува во моментот кога Сатаната ќе се соочи со желбата за славољубие, па „...ќе посака да го постави престолот над облаците и да биде еднаков на Севишниот“ (...volens ponere tronum super nubes et esse similis Altissimo).⁷ Овој мотив е идентично претставен и во *Панойџиџа доџмайџика*, инаку релевантен антибогомилски извор во кој авторот Евтимиј Зигавен со истиот книжевен израз констатира: „Ќе го постави престолот над облаците и ќе биде еднаков на Севишниот“.⁸

Во функција на предочената цел, Сатаната им се обратил на ангелите, ветувајќи им дека ќе царува заедно со нив. Сцената со ангелите на кои тој им ветува намалување на даноците има повеќекратна функција. Од една страна, таа го претставува стремежот на човекот во средновековното општество кон подобар живот, но од друга страна, пак, имплицира на човековата немоќ да остане во сферата на нематеријалната божественост. Очигледно, перцепцијата за божественоста била детерминирана од образецот со кој човекот се соочувал во своето секојдневје, а не обратно, како што налага Светото писмо.⁹ Впрочем, и во *Тајнаџиџа книџа*, независно од фактот што борбата се води на универзален план, сепак, таа поттикнува на асоцијации за една конкретна историска епоха, општествена дејствителност и социјално зло како творби на ѓаволот. Не случајно во основата на целиот текст преовладува историјата на Сатаната, кој е претставен како синоним на гордост, ревност и завист со нескриена амбиција да управува самостојно и самоволно.

Откако ги создал земните творби „...тој науми да го создаде и човекот за да му служи и зеде од земјата глина и направи човек според својот изглед“ (...cogitavit facere hominem in servitio sibi, et tulit de limum terra et fecit hominem similem sibi).¹⁰ „И му заповеда на ангелот од второто небо да влезе во телото од глина и зеде од него и направи друго тело во вид на жена“ (Et praesepit angelo secundi coeli interoire in corpus lutu, et tulit de eo et fecit aliud corpus in forma mulieris).¹¹ Расказот за создавањето на земниот свет во споредба со истиот содржан во *Панойџиџа доџмайџика* е претставен во подробности и пројавува поголема сличност со Библијата, со таа разлика што Библијата како творец на сè го наведува добриот Бог, додека во *Тајнаџиџа книџа* таа

⁷ Ibid., 110-111.

⁸ ГИБИ, т. X. София 1980, 53.

⁹ Георгиев, Емил: *Литература на изострени борби в средновековна Бџлџария*, 183.

¹⁰ ЛИБИ, т. IV, 115.

¹¹ Ibid., 114-115.

функција му е доделена на лошиот ѓавол. Исконскиот грев на Адам и Ева, поттикнат од Сатаната во Рајската градина, претставувал создавање луѓе што не се нарекувале рожби на Бога, туку рожби на ѓаволот и на змијата, што сугерира на основната богомилска мисла за телото како творба на дијабелизмот и за душата создадена од Бога.

Царувањето на Сатаната над човечките суштества траело седум дни, кои се изедначиле со седум века. Сатаната го повикал својот служител Енох, заповедајќи му да напише седумдесет и шест книги, според кои, луѓето требало да извршуваат свештенички дејствија. Во оваа епизода од *Тајната книга* се споменува Мојсеј, кому Сатаната му дал три дрва наменети за распнувањето на Исус. Личностите на Енох и Мојсеј, споменати во овој контекст имаат негативна конотација, токму поради фактот што биле третирани како мисионери на Сатаната.¹² Овој сегмент од *Тајната книга* во содржинска смисла пројавува сличности со апокрифот *Повесјата за крснојто дрво*, кој бил познат многу порано пред појавата на богомилството.¹³

На крајот, пратен од Бога, Исус слегол на земјата, влегол и излегол од увото на мајка му Марија, претставена како ангел, за да ја исполни својата мисија, спасувајќи го човечкиот род. Во овој дел од книгата доаѓа до израз идејата за потенцирање на докетистичката природа на Исус Христос, карактеристична за богомилите, како и за непорочното зачнување на Марија, што во конкретниот случај го надминува и канонското предание.¹⁴ Со цел да ја спречи мисијата на Исус, Сатаната го испратил „својот ангел - пророк Илија, кој крштева со вода и кој се нарекува Јован Крстител“ (misit angelum suum Elyam prophetam baptizantem in aqua, qui vocatur Johannes Baptista).¹⁵ Вистинското крштевање на кое се инсистира во *Тајната книга* е преку Светиот Дух, но се наметнува прашањето: зошто целиот свет го прифаќа крштевањето на Јован, на што се надоврзува одговорот на Исус: „...затоа што нивните дела се лоши и не одат до светлината. Учениците на Јован се женат и ќе се женат, а моите ученици не се женат и ниту ќе се женат, туку се како Божји ангели на небото во небесното царство“ (ideo, quia opera eorum mala sunt et non veniunt ad lucem. Discipuli Johannis nubunt et nubuntur, discipuli autem mei non nubunt

¹²Велчев,Велчо: *Богомилска книжнина*. Историја на българската литература, Софија 1963, 212.

¹³ Антик, Вера:*Низ сѝраницијѝе од јужнословенскиѝе книжевностиѝ*, Скопје 1977,202.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ ЛИБИ, т. IV, 118-119.

nec nubuntur, sed sunt sicut angeli Dei in coelo in regno coelorum).¹⁶ Овој пасос во содржинска смисла кореспондира со радикалниот аскетизам како основен критериум за достигнување на моралното совршенство. Покрај постот и контемплацијата, претендентите за категоријата совршени биле обврзани во функција на својата религиска посветеност да ги напуштат своите семејства и брачните партнери.

Последниот дел од *Тајнаџа книџа*, каде што се зборува за второто Христово пришествие, претставува реминисценција на воспоставените канонско-апокрифни нормативи. И покрај фактот што второто Христово пришествие ќе биде проследено со космичка катастрофа, сепак, кон самиот крај содржината по својот основен патос добива оптимистичка конотација. „И тогаш ќе се разоткрие Синот човечки во својата слава, и сите светци и ангели заедно со него... Недостижна слава и почит ќе има за оние што го чуваат ангелскиот живот, а оние, пак, што ѝ се починуваат на неправдата ќе добијат гнев, бес, мака и незадоволство“ (Et tunc manifestabitur Filius hominis in gloria sua, omnesque sancti et angeli cum eo...gloria et honor inaccessibilis custodientibus angelicam vitam, et obedientes iniquitati, iram et furorem et angustiam et indignationem accipient).¹⁷

Општ впечаток при анализата на текстот во целина е дека авторот на *Тајнаџа книџа* не претендира кон подробно интерпретирање на библиските мотиви, развивајќи, притоа, тези и антитези. Напротив, настаните за кои говори ги презентира ин медиас рес, без примена на реторски вештини и многу цитати.¹⁸ Меѓу изворите на *Тајнаџа книџа* се препознаваат *Толковнаџа џалеја*, *Книџа за Енох*, *Видение на Исаија*, *Оџкровение на Варух* и канонската *Аџокалиџса*. Композицијата на *Тајнаџа книџа*, користените извори и книжевниот израз упатуваат на претпоставка дека нејзиниот автор имал високо богословско образование.¹⁹ Во недостиг од конкретен изворен материјал, единствен аргумент врз чија основа може „условно“ да се определи карактерот на *Тајнаџа книџа* е нејзината содржина што имплицира на еретички елементи, во принцип, карактеристични за богомилите.

¹⁶ Ibid., 120-121.

¹⁷ Ibid., 123.

¹⁸ Петканова, Донка: „Богомилството и апокрифната литература“, *Paleobulgarica*, 3, Софија 1982, 151; Димитрова-Маринова, Димитринка: „Таината книга на богомилите в система на старобџлгарската литературна традиција“, во *Зборникот 1100 години Велики Преслав*, т.2, Шумен 1995, 119.

¹⁹ Велчев, Велчо: „Кџм идеино-творческата проблематика на богомилската книжнина“, *Език и литература*, 2, 18.

Имено, уште на самиот почеток се наметнува дилемата: дали изборот на апостолот Јован, кој ја поттикнува и ја води беседата во *Тајната книга* е случаен или, пак, тенденциозен, особено поради позитивистичкиот став на богомилите кон неговата личност, а уште повеќе кон *Евангелието според Јован*, кое го користеле максимално во својата религиозно-обредна практика. Оттука изгледа реална претпоставката дека изборот на Јован бил во функција на идејата за поткрепа на авторитетот на *Тајната книга* во богомилските средини.

Седумвековното владеење на Сатаната над човечкиот род, ниҳилизмот кон пророкот Мојсеј, потенцирањето на докетистичката природа на Исус Христос, значењето на духовното крштевање наспроти крштевањето со вода, молитвата *Оче наш* како симбол на тајната евхаристија се сегменти од *Тајната книга*, кои во најголем дел се речиси идентично презентирани и во *Панойлија догмаџика*. Впрочем, општ впечаток е дека двете дела пројавуваат многу сличности во однос на космогонискиот мит и есхатологијата, засновани врз религиско-филозофската концепција на умерениот дуализам и гностицизмот.²⁰ Доколку станува збор за некаква разлика меѓу двете дела, секако треба да се истакне дека таа се однесува исклучиво на начинот на презентирање на содржината, што е сосем разбирливо ако се има предвид нивната функција и употребната вредност. Имено, основните богомилски поставки во *Тајната книга* се претставени суптилно и тие треба да се идентификуваат, зашто се наменети за еден потесен круг на приврзаниците на учењето, додека во *Панойлија догмаџика* како релевантен антибогомилски извор, еретичките компоненти се децидни и се засноваат врз личното сведочење на попот Василиј, главниот протагонист на богомилството за време на владеењето на императорот Алексиј I Комнин (1081-1118 година).²¹

И покрај фактот што некои од истражувачите упатуваат на манихејското потекло на *Тајната книга*²², не треба да се занемари фактот дека богомилството претставува своевидна симбиоза од постарото еретичко наследство, меѓу кое било и манихејството, така што доколку и станува збор за некакво „позајмување“, тоа било прифатено и вметнато во концепцијата на богомилскиот религиско-идеолошки инвентар. Голем дел од начелата на богомилството, во принцип, се преземени од постарите еретички искуства и со самото

²⁰ Ангелов, Димитар: *Богомилството во Бугарија*, Софија 1961, 113.

²¹ Ангеловска-Панова, Маја: "Прилог кон проучување на богомилството во *Алексијадаџика* на Ана Комнина, Балканославица, 26, Прилеп 1999, 161-162.

²² Драгојловиќ, Драгољуб: "Манихејска формула проклињања", *Balkanica VI*, Београд 1975, 59.

инкорпорирање се третираат како составен дел од богомилската идеологија. И додека во *Тајнаџа книга* отпочеток докрај преовладува умерениот дуализам, манихеите биле приврзаници на апсолутниот дуализам, изразен преку верувањето за постоење на две спротивставени божества, независни едно од друго, богот на доброто или светлината и богот на злото, односно темнината.

Според тоа, голема е веројатноста *Тајнаџа книга* да се оквалификува како апокрифен состав, настанат за потребите на богомилите во периодот од крајот на 11 и почетокот на 12 век.²³ Тоа е период кога богомилството го доживеало својот најголем подем со јасно изразена тенденција да се распространува во соседните балкански земји, а со извесна модифицираност и во земјите на Западна Европа. По некоја аналогија на нештата, тоа се можеби и посредните историски индикатори што упатуваат на старословенска јазична провениенција на оригиналниот текст. Со концепцијата на *Тајнаџа книга* се воведува еден нов пристап кон пишаното слово во средновековната книжевност, при што канонските мотиви подлежат на филозофска оценка и на дополнителна литературна обработка. Како книжевен жанр во кој еден религиски систем се спротивставува на друг, во случајот богомилскиот на официјалниот, *Тајнаџа книга* е многу блиска до Откровенијата. Изобилството на книжевно-творечка имагинација и наративност придонесува оваа книга како сининим за богомилскиот окултизам да се вброи меѓу позначајните дела на средновековната апокрифна книжевност, уште повеќе што нејзината употребна вредност го надминува локалниот карактер и добива интернационални димензии и литературен статус.

²³ За оригиналната богомилска артикулација на Тајната книга се произнеле: Obolensky, Dimitri: *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1948, 226; Runciman, Steven: *Le manichéisme medieval. Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Pretre*, Paris 1972, 77-78; Loos, Milan: *Dualist Heresy in the Middle Ages*. Praha 1974, 143-144; Ангеловска-Панова, Маја: *Богомилството во духовнаџа култура на Македонија*. Скопје-Прилеп 2004, 125.